

9. Матюхина М. В. Возрастная и педагогическая психология: Учебник/ М. В. Матюхина, Т. С. Михальчик, Н. Ф. Прокина. - Москва: Просвещение, 1984. – с.256.
10. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учеб. для студентов вузов / В. С. Мухина.– Москва: Академия, 2003 – с.456.
11. Павелків Р. В. Дитяча психологія: навч. посіб. / Р. В. Павелків, О.П.Цигипало – Київ: Академвидав, 2008. –с.432.
12. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб/ М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – Київ: Академвидав, 2009. – с.360.

УДК: 159.922.8: 159.923.2: 159.922.2

**Шамне А.В.,
Кривокульська Л. Д.**

Феноменологія підлітково-юнацької кризи

Анотація. У статті представлено результати емпіричного дослідження симптоматики, феноменології та перебігу підлітково-юнацької кризи. Здійснено порівняльний аналіз результатів анкетування різних груп респондентів: вчителів, студентів, сучасних українських підлітків, їх вчителів та батьків. Визначено особливості сприйняття ними феноменології кризи дорослішання.

Ключові слова: підлітково-юнацький вік, батьки, вчителі, сучасні підлітки, факторний аналіз, криза особистості, криза суб'єкта.

Аннотация. В статье представлены результаты эмпирического исследования симптоматики, феноменологии и течения подростково-юношеского кризиса. Осуществлен сравнительный анализ результатов анкетирования различных групп респондентов: учителей, студентов, современных украинских подростков, их учителей и родителей. Определены особенности восприятия ими феноменологии кризиса взросления.

Ключевые слова: подростково-юношеский возраст, родители, учителя, современные подростки, факторный анализ, кризис личности, кризис субъекта.

Annotation. The article presented the results of researching the peculiarities of the crisis of psychosocial development. The comparative analysis of the results of survey of various groups of informants is implemented: by teachers with a great experience of working at school, students, contemporary Ukrainian adolescents, their teacher and parents. The peculiarities of perception of the crisis of maturing are being defined.

Key words: the adolescence, parents, teachers, contemporary adolescents, the factorial analysis, the crisis of personality, the crisis of subject.

Постановка проблеми. Проблематика вікових криз традиційно є епіцентром наукових дискусій і характеризується різноманітністю теоретичних підходів. Деякі західні автори вважають, що поняття кризи втрачає свою пізнавальну цінність та пояснювальний потенціал [3]. У вітчизняних теоріях

онтогенезу уявлення про розвиток як діалектичний процес імпліцитно містить уявлення про стрибки, революційні зрушення, кризи. В цій логіці поняття «криза» є по суті похідним від поняття «розвиток». В закономірних проявах вікової кризи в стислому вигляді відбивається сутність, зміст, спрямованість, протиріччя і труднощі процесу розвитку особистості у період підлітково-юнацького віку. Тому концепції підлітково-юнацького віку (отроцтва, «adolescence») відрізняються тим, яке розуміння кризи в них переважає. Таким чином, проблема емпіричного дослідження кризи підлітково-юнацького віку є актуальною і як частина теоретичного дискурсу і як елемент прикладного аналізу.

Мета дослідження: діагностувати кризові прояви українських підлітків та юнаків, співставити різні позиції щодо їх оцінки (вчителів з досвідом, батьків дорослих дітей, дорослих студентів, сучасних підлітків).

Викладення основного матеріалу. На питання анкети «Криза отроцтва» (її текст див. у [2]) відповідали декілька груп інформантів (таблиця 1).

Таблиця 1

Компоненти оцінювання та види джерел інформації (інформантів)

Опитування	Об'єктивний підхід	Суб'єктивний підхід
Ретро	Оцінки вчителів зі стажем (узагальнення досвіду) та батьків дорослих студентів (віком 22 – 23 р.р.)	Самооцінки дорослих студентів постперехідного періоду (22 – 23 р.р.)
Актуал	Оцінки вчителів, батьків сучасних підлітків та юнаків 12- 20 р.р.	Самооцінки сучасних підлітків та юнаків 12-20 рр.

У дослідженні брали участь п'ять груп інформантів (респондентів):

1. Вибірка *студентів* (4-5 курси), які заповнювали опитувальники «ретроспективно», складала 345 чел. (193 дівчини, 152 хлопця) віком 22-23 рр.
2. Вибірку *вчителів зі стажем* склали 189 педагогів віком $44,7 \pm 9,4$ рр., опитування яких здійснювалося під час курсів підвищення кваліфікації.
3. Вибірку *батьків студентів – старшокурсників* 22-23 р.р. склали 36 батьків, які відповідали про кризові прояви їх дітей у період від 11 до 20 рр.
4. Вибірку *сучасних підлітків* склали 455 учнів 6-11 класів різних типів навчальних закладів віком 12-17 років та 367 студентів 1-2-х курсів педагогічного та технічного інститутів КНУ віком 17-20 років.
5. Вибірку *батьків та вчителів сучасних підлітків* 6-11 класів склали 129 батьків та 245 вчителів (класні керівники та вчителі – предметники).

Текст анкети для всіх вибірок був однаковий, що дозволяло співставляти отримані результати. Дещо відрізнявся тільки характер збору даних: у випадку ретроспективного опитування батьків, вчителів та студентів старших курсів кожне твердження (типу «ретро») передбачало *вибір вікових періодів* (років / класів), під час яких досліджувані: 1) самі переживали у минулому (у віці 11-20 рр.) ознаки кризи (студенти – старшокурсники 22 -23 рр.); 2) спостерігали кризові прояви у власних дітей протягом їх дорослішання (батьки студентів – старшокурсників); 3) спостерігали у навчально-виховному процесі кризові прояви під час навчання та виховання учнів 6-11 класів (вчителі зі стажем). Під час анкетування сучасних підлітків 5-11 класів (455 респондентів), їх вчителів

(245 респондентів) та батьків (129 респондентів) вони відповідали на ті ж самі питання за принципом семантичного диференціалу: «повністю (не) схоже», «(не) схоже», «скоріше (не) схоже».

Процедура факторного аналізу всіх даних «актуал – типу» підтвердила, що структуру кризи відображують 4 фактори (шкали) («Криза особистості», «Криза суб'єкта», «Післякризова інтеграція», «Зміни») (більш докладно див. у [2]). Криза особистості розгортається за сценарієм *протистояння* (відстоювання особистістю себе), а криза суб'єкта – за сценарієм *пошуку себе* (вибору своєї суб'єктності).

Ретро – результати та їх обговорення. Порівняльний аналіз даних батьків, вчителів, студентів – старшокласників, які презентують ретроспективний / об'єктивний та ретроспективний / суб'єктивний погляди, показав наступне:

1) вчителі фіксують більш ранній початок як кризових (криза особистості – у 13 років (7 клас); криза суб'єкта – у 14 років (8 клас)), так і післякризових проявів (завершення кризи та особисто зріла поведінка – у 16 років (10 клас)). Згідно спогадів студентів та батьків криза особистості починається пізніше (у 8 – 9 класах) і триває довше; ознаки особисто зрілої поведінки також виникають пізніше (у 11 класі та на перших курсах інституту);

2) вчителі більш стереотипно «локалізовані» на певних періодах розвитку (у значної кількості у 13-15 років – підліткова криза, у 16-17 років – післякриза, особистісна зрілість). Згідно даних батьків та студентів криза є розтягнутим у часі, пролонгованим процесом, який має яскраво виражений індивідуальний характер та немає «узагальнених», характерних для всіх часових меж та позицій;

3) вчителі акцентують більшу увагу на проблемах навчання та поведінки, вони «педагогічно» (академічно) фіксовані на питаннях, пов'язаних зі сферою навчання (поведінка школі, конфлікти з вчителями, мотивація навчання тощо), а батьки – на проблемах суб'єктної активності. Батьки *частіше* обирали ознаки стабільності – особистісну зрілість («післякризу») та відсутність стрибкоподібних змін, а студенти – ознаки суб'єктної активності («кризи суб'єкта»). Щодо «педагогічної» кризи особистості відмінностей немає;

4) за більшістю позицій батьки та студенти мають більш близькі результати, які відрізняються від відповідей вчителів. Наприклад, студенти та батьки заперечують наявність стрибкоподібних змін у період 11-20 років.

Актуал – результати та їх обговорення. Застосування статистичного критерію Фішера показало: 1) за показниками *кризи особистості* найбільша кількість учнів має високий рівень у 7-8 класах (14,4 % та 16,7 %), що статистично достовірно відрізняється лише від даних 10 класу, коли ймовірно починається певна стабілізація; 2) за показниками *кризи суб'єкта* найбільша кількість учнів має високий рівень кризи у 7-8 класах (38,3 % та 38,9 %) та 11 класі (38,6%), що статистично достовірно відрізняється лише від даних 6 класу, для якого вона ще не характерна; 3) за показником «Післякриза», як і очікувалося, найбільша кількість респондентів має високий рівень серед студентів (34 %), що статистично достовірно відрізняється від даних 6 – 9 класів.

Окреме завдання у аналізі «актуального» зрізу полягало у співставленні даних батьків, вчителів та самих учнів. Була сформована *єдина вибірка* (всього

169 учнів 6-10 класів). Анкету на кожного з 169 учнів заповнювали батьки (переважено матері) та вчителі (класний керівник та два вчителі-предметники). Їх дані співставлялися з самооцінками самих учнів. Порівняно з вчителями, батьки оцінили своїх дітей нижче за шкалою «Криза особистості» (заперечуючи таким чином наявність глибоких проблем у стосунках та конфліктність поведінки) та «Зміни» (заперечуючи таким чином наявність стрибкоподібних змін) та вище за шкалою «Криза суб'єкта». Відмінності між батьківськими та вчительськими оцінками поведінки дітей можуть пояснюватися різною поведінкою підлітків дома та в школі (Konoldet al., 2004a). Найбільш розходяться оцінки вчителів та підлітків.

Висновки. В результаті узагальнення ретро- та актуал – відповідей всіх інформантів (суб'єктивних та об'єктивних) було визначено:

а) *відмінності у визначенні вікових особливостей* перебігу та етапів кризи отроцтва (генетичний аспект), з одного боку, вчителями, з іншого – батьками, студентами – старшокурсниками та сучасними підлітками. Найбільшу близькість показали актуал – оцінки кризових та післякризових проявів підлітків та батьків. Для вчителів (на відміну від всіх інших респондентів) більш характерні вікова «зональність» та локальність проявів кризи у часі (вік 13-15 років характеризується як очевидна підліткова криза, а вік 16-17 років – як особистісна зрілість), що є проявом певної стереотипності їх уявлень.

Вчителі також фіксують більш ранній *початок* як кризових, так і післякризових проявів. *Ретроспективні* дані батьків та студентів відображують значну індивідуальну варіативність проявів кризи у період 11-20 років. Згідно їх даних класична підліткова криза виявляється «розмитим» у часі, пролонгованим процесом, який має яскраво виражений індивідуальний характер та унеможлиблює думку про «узагальнені», характерні для всіх часові межі та ознаки. У зв'язку з цим виникають серйозні сумніви щодо стереотипних уявлень про переживання підліткової кризи більшістю дітей у «типово» підлітковому віці 13-15 років та стереотипну генералізацію ознак «кризовості» на всіх підлітків цього віку. *Ретроспективні* дані батьків та студентів доводять, що в силу високої гетерохронності розвитку та різноманітності його задач в період отроцтва зміст вікової кризи суттєво залежить від *індивідуального контексту*.

Аналіз позицій різних інформантів, таким чином, показав *значущість усвідомлення* контекстуальності кризи у підлітково-юнацькому віці, нерозривності та важливості співвідношення, взаємодії, взаємовпливу вікових, типологічних і індивідуальних особливостей підлітків. Отримані дані дають підстави вважати, що ця криза індивідуально флюктує за часом та змістом в залежності від соціальної ситуації розвитку та індивідуальних задач переходу.

б) *відмінності у виборі провідних ознак оцінювання* кризових проявів, які є опосередкованим відображенням феноменології переходу очима вчителів, батьків та студентів (змістовний аспект). Вчителі більш «педагогічно» фіксовані на проблемах навчання та поведінки у школі, частіше акцентують увагу на виховних, педагогічних аспектах кризи. Батьки *частіше* обирали ознаки суб'єктної активності та стабільності – особистісну зрілість («післякризу») та відсутність

стрибокподібних змін, а студенти – ознаки суб'єктної активності (дефіциту суб'єктності).

Ретро – звіти батьків, таким чином, свідчать про можливість переходу від дитинства до дорослості без кризи відстоювання себе на тлі активного пошуку себе та своєї суб'єктності, а ретро – звіти студентів – про значущість та розвивальне значення кризи суб'єкта, яке виходить *далеко за межі* класичного підліткового віку 12-15 років. Згідно цих даних є щонайменш три аспекти варіативної поведінки під час переходу:

- за сценарієм протистояння звичним моделям поведінки у школі (що помітно вчителям);
- за сценарієм поступового суб'єктного дорослішання у сім'ї (що помітно батькам);
- за сценарієм пошуку себе у інших сферах життя та спілкування поза школою та сім'єю (що відмічають у ретро – спогадах студенти).

Отже, як свідчать отримані результати, феноменологія *кризи* є виявом *індивідуальної варіативності* психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці. Високий рівень прояву кризи є *маркером порушення* основних критеріїв соціально-психологічної адаптації і цьому випадку проблема сутності кризи переростає у питання ступеня адаптації/дезадаптації, зумовленої індивідуальними особливостями і соціальною ситуацією розвитку.

Список використаних джерел

1. Кле М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие) / Мишель Кле ; [пер. с фр.].– Москва : Педагогика, 1991. – 298 с.
2. Шамне А. В. Типологія та феноменологія психосоціальної кризи у підлітково-юнацькому віці / А. В. Шамне // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. X, Вип. 26.– Київ, 2014. – С. 878-890.
3. Kruger A. The midlife transition: crisis or chimera / A. Kruger // Psychological reports. – 1994. – Dec. 75(3 pt 1). – P. 1299–1305.